

KANT FELSEFESİNDE ÇOKLU BEN'İN BİRLEŞTİRİCİSİ OLARAK ZAMAN

Funda NESLİOĞLU SERİN*

ÖZET

Bu yazıda Kant'ın zaman kuramını inceleyecek ve zaman kuramının, ben'i zamansal bir yapıda nasıl kurduğunu göstermeye çalışacağım. Kant'ın Arı Usun Eleştirisi'nde ortaya koyduğu zaman kuramında zaman, tüm görülerin temelinde zorunlu bir tasarım olarak bulunur ve a priori verilidir. Kant'ın genel bilgi kuramı içerisinde zaman, duyuusal deneyimden türetilmiş bir kavram değil, arı usun a priori bir kavramı ve deneyime ilişkin düşünmemizi olanaklı kılan a priori bir görüşü olarak varsayılmaktadır. Öte yandan, zamanı iç duyunun a priori bir görüşü olarak ve iç deneyimlerimizi düzenleme yolu olarak gören Kant'ın zaman kuramı, ben düşüncesi üzerine kurulu insan anlayışının zamansal bir yapı içerisinde bir çözümlemesini de verir. Bu çalışmada amacım, zamansallık ve birleşik ben'in nasıl çözülmez bir biçimde birbirine bağlı olduklarını ve Kant'ın zaman kuramının birleşik benler kuramı için ne tür bir temel sağladığını ortaya koymaktır.

Anahtar Sözcükler: Kant, zaman, metafizik, ben, bilinç

(UNITING THE MANIFOLDNESS OF THE SELVES IN KANT'S PHILOSOPHY: TIME)

ABSTRACT

In this paper I will examine Kant's theory of time, and try to show how his theory of time constitutes the self within a temporal framework. In the Critique of Pure Reason Kant's claim about time as a necessary representation lies behind all our intuitions and is given as a priori. Time, in his general account of knowledge, is not an empirical concept taken from sensory experience, but it is presupposed as a priori concept of pure reason and a priori intuition which makes possible our thinking about experience. On the other hand Kant's theory of time seeing time as a priori intuition of the inner sense and as the way we regulate our inner experience presents an analysis of human mind based on the idea of the self within a temporal framework. My purpose in this work is to examine how temporality and the unity of the self are indissolubly linked, and what kind of foundation Kant's theory of time provides for the unified of selves through change.

Key Words: Kant, time, metaphysics, self, consciousness

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü öğretim üyesi
FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 2014 Bahar, sayı:17, s. 171-85.
ISSN 1306-9535, www.flsfdergisi.com

Giriş

Kant bilme ediminin doğasını çözümlenmeye çalıştığı *Arı Usun Eleştirisi*'nde temel bir bilgi kuramsal soruya da yanıt bulmaya çalışır. Bu soru, *sentetik a priori* yargıların olanaklı olup olmadığı, olanaklı ise, bunun koşullarının neler olduğuyla ilgilidir. Böyle bir araştırmanın ana duraklarından biri de zaman kavramına ilişkin Kant'ın ortaya koyduğu uslamalardır. Kant'ın *Arı Usun Eleştirisi*'nde öne sürdüğü zaman kuramına göre, zaman, tüm görülerin [intuition / Anschauung] temelinde zorunlu bir tasarım olarak bulunur ve *a priori* verilir. İnsan anlayışının [understanding / Verstand], bir zamansallık düşüncesi olmaksızın ben'i kurması ise olanaksızdır. Kant'ın zaman kuramında tüm görüngülerin edimselliğini olanaklı kılan zaman, ben'in de tasarlanmasının bir koşulu olarak karşımıza çıkar. Kant'ın, zamanı *a priori* bir görü olarak tanımladığı kuramında, "ben", nedensellik gibi zamansal kategorilerle anlık tarafından yorumlanmasıyla birleşik hale dönüşür. Kant'ın zaman kuramı, ben'in tasarlanması için bir zemin işlevi görmekle birlikte, tamamen zamansallaşmış ben anlayışını da beraberinde getirmektedir. Zamansal akışın ve nedenselliğin *a priori* algılar olması bağlamında bizler, ayrı benlerimizdir; geçmişten geleceğe ve şimdide kişisel varoluşun bir birliğini varsayan benler. Dolayısıyla *Arı Usun Eleştirisi*'nde ortaya konan *zaman* ve *ben* kuramlarında zamansallık ile ben'in birliği, birbirine sıkı sıkıya bağlı iki şeyin ilişkisi olarak ortaya çıkar.

Kant zaman'a ilişkin görüşlerini ortaya koyarken, deneyimi olanaklı kılan tüm kavramlar gibi zaman'ın da salt mantıksal biçim olarak ele alınmasının çelişkiye yol açacağından söz eder. Bu tür kavramlar kendinde görgül [empirical] hiçbir şey imlemeseler de, nesnel olgusalıkları deneyimin *a priori* koşulları olmalarıyla sağlanır ve bu da nesnelere deneyimde bize verilmesini olanaklı kılan görüler aracılığıyla gerçekleşir. Diğer yandan, deneyimin *a priori* koşulu olarak ele alınan zaman, kendi içinde bir çokluk kapsayan görünümün tasarlanabilmesini de olanaklı hale getirir. Çünkü herhangi bir görünümün çoklu olarak tasarlanabilmesi, ancak ardışık izlenimler dizisinde zaman'ın ayırt edilmesiyle mümkün olabilir.

Kaynakları ne olursa olsun, ister dışardaki şeylerin etkileri yoluyla isterse iç nedenler yoluyla ortaya çıkarılmış olsunlar, ister *a priori* isterse görgül bir yolda görüngüler olarak üretilmiş olsunlar, tasarımlarımız anlık değişimler olarak iç duyuya aittirler. Böylece tüm bilgilerimiz en sonunda iç duyumun biçimsel koşulunun, eş deyişle zamanın altında dururlar ve onda toplu olarak düzenlenmeleri, bağlanmaları ve ilişki içine getirilmeleri gerekir. Bu temel bir gözlemdir ki, izleyeceklerimizde baştan sona temelde yatıyor olarak görülmelidir.¹

Çoklu görünümün bir sentez olarak ortaya çıkması, yani çoklu görünümün bir birliğinin doğması, deneyimde nesnenin tanınmasını olanaklı kılarak

¹ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, çev. A. Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul, 1993, A99 (*Arı Usun Eleştirisi*'nden yapılan alıntılarda, "A" ve "B" edisyonlarındaki paragraf numaraları belirtilmektedir.)

bilgiye yol açması nedeniyle Kant'a göre zorunlu bir koşuldur. Çünkü görünümün olabilmesi, çokluğundan doğması ve sonra da bu çokluğun sentez olarak bağlanması, yani "tamalgının [apperception] sentezi"nin gerçekleşmesini gerektirir, aksi takdirde böyle bir sentez olmadan hiçbir zaman görü ortaya çıkamaz.²

Doğadaki farklı zamansal ve nedensel süreçlerin ardındaki gerçekliği bilemiyor olsak bile, "birleşik ben" düşüncesi, en azından pratik bir zorunluluktan dolayı, bir zaman dizisinin ve gerçek bir nedenselliğin varsayılmasını gerektirir. Sırf nesne kavramının kendisi bile aslında nedenselliği imler: Bir şeyi nesne olarak tanıırken, kendimi de nesnelere dünyasına bağlı olarak, bu nesnelere dünyasında ve bu zaman dizisi içerisinde sürekli kendiyi özdeş bir ben biçiminde tanıırım. Bu türden bir tanıma, yani ben'in dışındaki nesnelere ben'in bağlanmasının tanınması, aynı zamanda şimdiki ben'in, kendi ben'im, başka benler ve nesnel dünya arasındaki ettirgen [causative] bir etkileşimler dizisinde tüm geçmiş benlere bağlanmasının da tanınmasıdır. Böylece bu tanıma, ben'in varlığının, ben'i nesnelere dünyası ile ilişkilendiren bir özne-nesne ekseninde tanıma olarak gerçekleşir, çünkü her şeyden önce dış dünyanın nesnelere nesnelere olarak tanıyacak bir ben'in varlığı önceden varsayılmaktadır.

I) Kant'ın Zaman Kuramının Temeli Olarak Metafizik Eleştirisi

Metafizik, geleneksel olarak dünya, Tanrı, ruh gibi şeylerin doğalarına ilişkin bilgilerin arı usun aracılığıyla yapılan bir araştırması olarak kurgulandı. Bu tür bir araştırmada arı usun kullanımının öngörülmesinin temelinde, şeylerin doğasına ilişkin bilgilerin araştırılmasında tek ve biricik kaynak olarak deneyimi almanın yetersizliğinin kabulü yatmaktadır. Bu yaklaşım, Kant'ın felsefesinde temel bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Kant'a göre metafizik, "baştan sona yalıtılmış kurgul bir us bilimi olarak"³, deneyimden kaynaklı bilgiyi aşar ve bunu da sadece kavramlara başvurarak yapar. Kant, bu us biliminin diğer bilimlere karşısındaki mevcut olumsuz durumunu değerlendirirken daha çok yöntemsel hatalara değinir. Diğer tüm bilimlerden daha eski bir tarihi olmasına rağmen metafizik alanında kayda değer bir başarının olmayışını, Kant genel olarak izlenen yöntemlerin yanlışlığı ve eksikliği ile açıklamaya çalışır. Dolayısıyla us bilgilerini ele alan metafiziğe dair olumsuzlukların giderilmesi için, şimdiye kadar metafizikte izlenen yol Kant'a göre baştan sona tekrar ele alınmalıdır. Bu yeniden ele alış sırasında matematik ve doğa bilimlerinin devrim niteliğindeki dönüşümlerine yol açan örneklerin irdelenmesi, en azından bir deneme olarak bu örneklere öykünülmesi iyi bir başlangıç olabilecektir.

Deneyimsel bilginin algı koşullarıyla olması nedeniyle, deneyimin, kesin bilginin kaynağı olamayacağı ve şeylerin kendi temel doğalarını

² Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, A100

³ *Agy.*, B15

bilmede algının yetersizliği gibi konular Kant'tan önce de tartışılmıştı, ama öte yandan arı usun deneyimden bağımsız olarak şeylerin temel doğalarına ilişkin bilgiler verebileceği ise usçular tarafından bile sorgulanmamıştı. İnsanın anlama yetisinin sınırlarını araştırmanın gerekliliğine dikkat çeken Locke, bu sınırların Descartes'ın düşündüğünden çok daha dar olduğunu öne sürmüştü. Locke'a göre böyle bir araştırma ile varılabilecek sonuç, aslında tüm kavramlarımızı görgül olarak türettiğimizdir. Ancak anlama yetisini görgül olanla sınırlayan Locke'un bu uslaması, Leibniz ve ardılı birçok Kit'a filozofunun, hatta erken dönem Kant'ın görüşlerini öngörme konusunda yetersizdi. Aslında insanın anlama yetisinin sınırları konusunda bir sorun olduğunu Kant'a düşündürten, Leibniz ve Hume'du. Bilginin kaynaklarının görgül olanla sınırlandırılmayacağını düşünen Leibniz, Locke'u eleştirirken bir yandan da görgül olmayan bir metafiziğin gerekliliğini savunuyordu. Kant'ın, Leibniz'in *a priori* bilginin doğuştanlığı yönündeki düşüncelerini dışarda bırakarak, genel olarak metafiziğin öngerekliliğine yönelik uslamalarından etkilendiği anlaşılıyor. Diğer yandan Kant'ın Hume'dan ne yönde etkilendiğini ise, kendi sözlerinden izlemek olanaklı. Hume'un genel anlamda kuşkuculuğunun, metafizik eleştirisinin, uslamalarının kendisi üzerinde uyandırdığı etkiyi Kant şöyle dile getiriyor:

Hume herşeyden önce Metafiziğin bir tek ama önemli bir kavramından, yani neden ve etkinin bağlantılılığı kavramından ... yola çıktı ve bu kavramı kucağında büyüttüğünü ileri süren akıl, kendisine hesap vermeye ve şu soruyu yanıtlamaya çağırdı: akıl hangi hakla bir şeyin öyle bir yapıda olabileceğini düşünebiliyor ki, bu şey konduğu takdirde bununla başka bir şey de zorunlu olarak konsun; çünkü neden kavramı bunu söylüyor. Hume, aklın *a priori* olarak ve kavramlardan hareket ederek böyle bir bağlantılılığı düşünebilmesinin tamamen olanaksız olduğunu karşı çıkılamayacak şekilde kanıtladı; çünkü bu bağlantılılık zorunluluk içerir, ama bir şey olduğu için başka bir şeyin de zorunlu olarak olmasının nasıl gerektiği, dolayısıyla böyle bir bağlantılılık kavramının *a priori* olarak nasıl getirileceği bilinemez... Hume bundan şu sonuca vardı: aklın bu türden bağlantılılıkları, sırf genel olarak olsa bile, düşünebilecek yetisi yoktur; çünkü o takdirde kavramları sırf uydurmalar olurdu ve onun sözüm ona *a priori* olan bilgileri yanlış damgalanmış sıradan deneylerden başka hiçbir şey olmazdı; bu da "Metafizik hiç yoktur, olamaz da" anlamına gelirdi.⁴

Kant'a göre, Hume'un dönemindeki metafizikçiler tarafından eleştiriye uğramış olan bu saptaması son derece yanlış anlaşılabilir ve Hume'u haksız biçimde tam da kuşku duyduğu şeyi kabul etmekle suçlamışlardı. Oysa Hume, "neden" kavramının gerekliliğinin değil, kavramın deneyimden bağımsız olarak us aracılığıyla *a priori* düşünülüp düşünüleemeyeceğinin soruşturulmasına ihtiyaç olduğunu belirtmekteydi. "Neden" kavramının

⁴ Kant, *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena*, çev. İ. Kuçuradi, Y. Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 5-6.

kullanılışının kökenlerinin ne olduğuna yönelik bir soruşturma, arı düşünmeyle ilgili olan usun yapısının irdelenmesini zorunlu kılıyordu ve böyle bir irdemeyi geleneksel metafizikçilerin yaptığı gibi sadece sağduyu gibi bir kavrama başvurarak yapmak olanaksızdı. Hume'un "neden-etki" bağıntısına ilişkin saptamasının kendisini dogmatik uykusundan uyandırdığını belirten Kant, Hume'un kendisi üzerinde bıraktığı etkinin sonucu olarak araştırmalarına başka bir yön vermesi gerektiğini gördüğünden söz eder. Hume'un itiraz ettiği noktadan yola çıkarak, araştırmasının sonunda, sadece "neden-etki" kavramının anlama yetisinin şeylerin bağlantılılığını *a priori* olarak düşünülmesinin sağlamadığını, bunun gibi başka kavramların da olduğunu saptadığını belirtir. Hatta Kant'a göre metafizik baştan sona bu tür kavramlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla Kant, deneyimden türetilmemiş ve arı anlama yetisinden doğan bu tür kavramların türetiminin de olanaklı olduğu sonucuna vardı. Ona göre, bu türden bir türetimin olanaklılığı aynı zamanda metafiziğin de olanaklılığına işaret etmekteydi.

Hume'un neden-etki bağıntısına ilişkin görüşleri, Kant'ın *Arı Usun Eleştirisi*'nin ilk yarısında izlediği stratejiyi de belirledi. Kant bu stratejiyi *Prolegomena*'da şöyle anlatır:

Böylece ben, öncelikle Hume'un itirazının genellenerek tasarlanıp tasarlanamayacağını denedim ve çok geçmeden gördüm ki, neden-etki bağlantısı kavramı, anlama yetisinin şeylerin bağlantılılığını *a priori* olarak düşünmesini sağlayan tek kavram değildir; aksine Metafizik baştan sona kadar bunlardan oluşmaktadır. Bu kavramların sayısı konusunda emin olmaya çalıştım ve bunu da, arzuladığım şekilde, yani bir tek ilkeden yola çıkarak başardığımdan; Hume'un korktuğu gibi deneyden türetilmeyip, saf anlama yetisinden kaynaklandıklarına artık emin olduğum bu kavramların türetimine geçtim. Keskin görüşlü selefime olanaksız gibi görünen bu türetim ... ben derim ki, şimdiye dek Metafizik yararına girişilebilecek en zor işti; en kötüsü de bu çabamda bana Metafiziğin ... en ufak bile yardımı olmamıştır, çünkü bu türetim ilk önce Metafiziğin olanağını oluşturacaktır. Hume'un sorununu sadece bir tek konuda değil, saf akıl yetisinin tümü açısından çözmeyi başardığımdan dolayı, sonunda saf aklın bütün kapsamını, hem sınırları hem de içeriğiyle eksiksiz ve genel ilkelere göre belirlemek için, emin ama şimdilik yavaş adımlar atabildim; nitekim Metafiziğin, sistemini emin bir plana göre kurmak için gereksindiği şey de buydu.⁵

Öte yandan Kant, metafiziğe dair ulaştığı sonucun Hume'unkinden kökten farklı olduğu ve metafiziğin anlamsız olmadığı kanısındadır. Ancak buna rağmen Kant'ın ulaştığı sonuç dikkate alındığında, Hume'un metafiziğe dair saptamalarına benzer kabullerin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır;

⁵ *Agy.* s. 8-9

çünkü kendinde-şeylerin doğasına dair tüm kurguların duyusal deneyimin ötesinde olduğu ve dolayısıyla ilkesel olarak hiçbir zaman bilgiye yol açamayacak olmaları gibi noktalara Kant'ın bilgi kuramında da rastlamak olanaklıdır. Patrica Kitcher, ben'in özdeşliği konusunu ele aldığı yazısında bu tür bir duruma değinir; Kitcher, Hume'un ben konusundaki kuşkucu saptamalarıyla Kant'ın da uğraştığını ve bunları gidermeye çalıştığını belirtir. *Arı Usun Eleştirisi*'nde Hume'un ben'in özdeşliği ile ilgili görüşleri hiç anılmamış olmasına rağmen, Kitcher'a göre, Kant'ın ben ve tamalğının aşkınsal birliği konularıyla ilgili ortaya koyduğu düşünceler başka türlü açıklanamaz.⁶

Metafiziği "emin bir plana göre kurmak" hedefiyle Kant'ın kaleme aldığı *Arı Usun Eleştirisi*, ortaçağın sonlarından, Locke ile başlayan modern dönemin başlarına değin süren, metafizik ve bilgi kuramının sorgulandığı bir sürecin sonlarında ortaya çıktı. Locke gibi radikal deneyimcilerin savundukları bilgi kuramlarındaki deneyimin rolünü yeniden gözden geçirmeyi amaçlayan Kant, insanın anlama yetisinin kavramlarının deneyimsel alışkanlıklardan daha fazla içeriğe sahip olduğunu ileri sürdü. Kant bir yandan insanın anlama yetisinin bu güçlerinden söz ederken, bir yandan da olanaklı deneyimin sınırlarını asla aşamayacağımızı, usun eleştirisiyle edindiğimiz *a priori* bilginin görünüşlere dair olduğunu ve dolayısıyla kendinde-şeyi hiçbir zaman bilemeyeceğimizin altını özenle çizdi.⁷ Kendinde-şeyin görüngü olmadığı ve görüngüymüş gibi ele alınamayacağını düşünen Kant, bir yandan da kendinde-şeylerin örneğin töz olarak olanaklı olduğunu savunan geleneksel metafiziğin de ancak ruhbilimsel olarak olanaklı olabileceğini belirtti. Aslında Kant'ın bu yaklaşımı iki beklentiyi içinde barındırıyordu; bunlardan ilki, şeylerin duyulara sunulduğu haliyle bilinebilirliğine odaklanmak ve ikincisi ise, şeyleri gerçekte var oldukları haliyle düşünebilmenin olanaklı olup olmadığına ilişkin yargılarımızı saklı tutmak.

Nesnelerin kendinde-şey olarak bilinebilirliği Kant'tan hemen önceki düşünürlerce reddedilmiş ve sadece şeylerin bize göründükleri gibi bilinebileceği genel olarak kabul görmüştü. Dolayısıyla insanın *a priori* zaman algısı ve bu algının kategorilerde ve kategorilerin şematizminde uygulanımı da kendinde-şey olarak nesnelere değil, sadece insan algısına sunulan algı nesnelereyle ilgili olacaktı. Diğer yandan Kant'ın bu eleştirisi, geleneksel metafiziği hem bilgilendirici olmadığından işe yaramaz bir uğraş kılacak, hem de ruhbilimsel bir olanaklılık olmakla sınırlandıracaktı. Bu nedenlerden dolayı, Kant'a göre, anlığın kendinde-şeylerin saf görüşüne sahip olup olamayacağı sorusundan vazgeçmek artık olanaklıydı. Hilary Putnam, Kant'ın bu yaklaşımında, sadece kendinde-şeylerin gerçek bilgisine sahip olunabileceğini yadsımadığını, aynı zamanda kendinde-şeyleri düşünmenin de anlamsız olduğunu savunduğunu öne sürer.⁸ "Kendinde-şey" kavramının anlaşılır olmaktan yoksun ve başlı başına tutarsız olduğunu belirten Putnam, Kant'ın formel olarak da olsa kendinde-şeyler hakkında konuşmayı anlamlı bulmasını klasik metafizikçilerin hatalarının yinelenmesi olarak gördüğünden dolayı eleştirir. Oysa Kant, kendinde-şeyler üzerine düşünmenin anlamlı olduğuna yönelik iddiasının metafizik dayanakları

⁶ Kitcher, "Kant on Self-Identity", *The Philosophical Review*, XCI, No. 1, 1982, s. 42-3

⁷ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, B19-20

⁸ Putnam, *The Many Faces of Realism*, IL.: Open Court, La Salle, 1987, s. 41

olmadığını özellikle belirtir; dolayısıyla Putnam'ın savunduğu gibi kendinde-şeyler hakkında konuşmanın başlı başına tutarsızlığa yol açan bir unsur olduğunu ileri sürmek, en azından Kant felsefesi için olanaklı olmayacaktır.

Kant, zamanın neliğine dair geleneksel metafiziğin ve radikal deneyimcilerin görüşlerinden farklı bir yaklaşımı benimsemiştir. Ona göre uzam ve zaman, şeylere ilişkin görümlerin temelinde bizde tasarımlar olarak bulunurlar, uzam ve zaman ile ilgili başkaca varoluşsal bir sav ileri sürmek olanaksızdır. Bu saptama, Paul Guyer'ın da vurguladığı gibi tam da Kant'ın "aşkınsal idealizm" öğretisine karşılık gelir.⁹ Bu yüzden *Aşkınsal Estetik*, Kant'ın "yapılandırma bilgisi kuramı"nın ilk yapı taşı olmakla kalmaz, aynı zamanda onun geleneksel metafizik eleştirisinin ve metafiziği yeni baştan kurma girişiminin de temelini oluşturur. Kant'ın bu bilgi kuramı uyarınca bir şeyin bilgi olup olmadığı, duyuşsal bir unsura sahip olup olmamasıyla yakından ilişkilidir. Bir şeyin gerçekten bilgi olduğunu ileri sürebilmek ancak onun duyuşsal bir unsur içermesiyle olanaklı olabileceği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Kant'a göre metafizik, hiçbir zaman bu gereği yerine getiremeyeceğinden, bilgi edinimine yol açan bir olanak da sunmamaktadır. Sonuç olarak geleneksel metafizik savlar, duyuşsal unsurlar içermedikleri gibi duyuşsal olarak doğrulanma olanağını da aşıyor olmaları nedeniyle bilgiye yol açmaları söz konusu değildir. Diğer yandan metafiziğe ilişkin bu durum, Kant'ın oluşturmaya çalıştığı bilgi kuramı için bir olanak niteliğindedir. Bu bilgi kuramına göre, duyuşsal tasarımlara ait formlar ve bu formlara içkin tüm sınırlamalar sadece duyuşlarımıza sunulan şeylerin görünüşlerine uygulanabilecek, ancak kendinde-şeyler olarak onlara uygulanamayacaktır.

Öte yandan Kant'a göre, biz şeyleri zaman ve uzam formlarından bağımsız kendinde-şeyler olarak düşünebilir ya da tasarlayabiliriz; Guyer'ın da belirttiği gibi Kant bu olanaklılığı, metafiziği yeniden kurma girişiminde kuramsal bir bilgi olarak değil, daha çok pratik gereklilik olarak değerlendirmiştir.¹⁰ Kant'ın bu türden bir değerlendirmesinin izlerini, *Arı Usun Eleştirisi*'nde zamanın kavranışını iç deneyimlerimize başvurarak açıklama çabasında sürmek olanaklıdır. Bu bağlamda insan, zamanda varoluşunun bilincine iç deneyimlerinde varır, ancak bu bilinç, onun kendisi dışındaki şeylerle ilişkisinin bir bilinciyle de sınırlıdır. Ayrıca bu iç deneyimler, Descartes'ın savunduğunun aksine, dış deneyimlerden bağımsız ya da önsel değildirler; Kant'a göre iç deneyim, sadece bir özne-nesne ekseninde bağlamında olanaklıdır. Tam da bu nedenle her ne zaman bu iç ben'i zaman ve uzamın arı biçimlerinden bağımsız olarak düşünmeye çalışsak, karşılaşacağımız tek şey, baştan sona zamansallık olacaktır. Dolayısıyla düşünce ve gerçeklik arasındaki etkin ilişki, sadece uzam ve zaman düzleminde olanaklıdır.¹¹ Bu yönüyle insan anlığının kavranışında

⁹ Guyer, *Kant*, Routledge Press, New York, 2007, s. 53

¹⁰ *Agy*, s. 53

¹¹ Melnick, *Space, Time and Thought in Kant*, Kluwer Academic Publishers, Netherlands, 1989, s. 30

zamansallık, Kant'ın kuramına göre yadsınması olanaksız bir etkiye sahip olmaktadır.

II) Kant'ın Zaman Kuramı

Kant, zaman'ı tamamen zihne ve bilince bağlı olarak açıklamaya çalışır. Bu yönüyle kendisinden önce gelen filozoflardan ayrılırken, özellikle Leibniz gibi zaman'ı değişim ile açıklamaya çalışan düşünürleri ise eleştirir. Kant'a göre zaman değişim ile açıklanamaz, çünkü her şeyden önce değişim kavramı birbiri ile bağdaşmayan nitelikleri imlemektedir ve dolayısıyla bu nitelikler tanımları gereği aynı anda işler olamazlar. Tam da bu nedenle çelişmezlik ya da bağdaşmazlık ilkesi sadece eşzamanlılık kavramı yardımıyla açıklanabilir ve kavranabilir. Diğer yandan Kant, zaman'ı algıdan bağımsız ve kendinde varolan olarak dış dünyaya yerleştirdiğimizde, bunun çözümsüz çatışklara yol açabileceğini öne sürer. Bu çatışklardan biri, arı usun çatışklarından ilki olarak Kant tarafından ortaya konandır:

Sav: Evrenin zamanda bir başlangıcı vardır, ve uzay açısından da sınırlar içinde kapalıdır.

Karşısav: Evrenin hiçbir başlangıcı ve uzayda hiçbir sınırı yoktur; tersine, zaman açısından olduğu gibi uzay açısından da sonsuzdur.¹²

Bu sav ile zaman açısından ortaya konan, evrenin bir başlangıcı olması gereğidir. Çünkü aksi takdirde sonsuz bir diziden söz edebiliyor olmalıydık, ancak hiçbir zaman şimdiden öncesini kaplayan böylesine tamamlanmış sonsuz bir dizi söz konusu olamaz.¹³ Dolayısıyla evrenin bir başlangıcı olması gerekir. Diğer yandan uzam için de benzer bir yolla şöyle bir tanımlama ortaya konur; eğer uzam açısından evren sınırlar içerisinde kapalı değilse, evren varolan tüm şeylerin bir arada oluşunu olanaklı kılan sonsuz bir bütün olmalıdır. Sonsuz bir bütün olmak ise, evrenin, oluşumu itibarıyla sonsuz bir zamanda tamamlanmışlığını da gerektirir. Ancak böyle bir durum, sonsuz zamana "geçmiş" olarak bakılmasını gerekli kılar ki, bu olanaksızdır.¹⁴ Dolayısıyla evreni sonlu olarak kavramak zorundayız. Karşısav ile zaman için ortaya konan çözümleme ise, şöyle özetlenebilir; eğer evren belli bir zamanda başlamış ise, bu durum zamanın o başlangıç anının öncesinin zamansal olarak bir boşluk olduğunu imler. Ancak zamansal olarak bir boşluk olduğunu öne sürmek de olanaksızdır, çünkü böyle bir görüşü savunmak, evrenin zamansal boşlukta varolmaya başladığının kabulü anlamına da gelir ki, bu açıkça olanaksızdır. Bunun temel nedeni ise, zamansal boşlukta hiçbir varoluşun ya da hiçbir biçimde oluşun olanaklı olmayışıdır.¹⁵ Kant'ın bu uslamalarının büyük bir kısmı, kendinden önceki dönemlerde de ileri sürülmüş ve pek çok düşünür tarafından savunulmuş olmasına rağmen, hiçbiri Kant'ın bu uslamalardan çıkardığı gibi radikal sonuçlar ortaya koymamıştır. Kant'a göre zamana ilişkin çatışkları ortadan kaldırmanın tek yolu, zamanı dışsal

¹² Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, B455

¹³ *Agy.*, B456

¹⁴ *Agy.*, B457

¹⁵ *Agy.*, B455-56

bir şey olarak görmekten ve dolayısıyla tamamen algılama yetimize dayanarak ele almaktan vazgeçmektir.

Zaman'a ilişkin çatışmalar için Kant'ın önerdiği çözüm ve uslamaması, zaman'ın gözlemleyenler olarak bize ait bir şey olduğu ve kendinde bir dünyası ya da varoluşunun olamayacağı düşüncesine dayanır. Ancak Kant, bu öznelci zaman-uzam tasarımının zamana ve uzama dair ortaya koyduğu diğer tasarımlarla uzlaşır olduğu görüşündedir. Çünkü zaten tanımları gereği zaman ve uzam sonsuzdurlar ve bu sonsuz olma özellikleri *a priori* olarak verilir. Kimi yeni-Kantçı düşünürler tam da bu gerekçe ile Kant'ın zaman-uzam konusunda sergilediği bu türden bir öznelciliği, istence bağlı unsurlar olarak alkoymakla birlikte, büyük oranda yadsırlar. Diğer yandan sözkonusu bu öznelciliğin, Ernst Mach örneğinde olduğu gibi, Kant'ın varsayımlarıyla hiçbir şekilde uyuşmayacak bir noktaya taşındığı da gözlemlendi. Mach, uzam ve zamandan söz edilebileceğini, ancak durağan bir sistem olarak uzamın, ardıl izlenimler arasında hareketlerin düzenliliğini sağlayan bir sembol olmakla sınırlı olduğunu savunur.¹⁶ Bu yüzden de fizik bilimleri, zamansal ve uzamsal olarak nesnel bir dış dünyayı değil, izlenimler arasındaki ilişkileri gözlemliyorlardır. Dünyanın şeylerden değil, bireysel duyumlardan (renkler, sesler, uzamlar, zamanlar, vb.) oluştuğunu ileri süren Mach, bu yönüyle, Kant'ın duyumdan bağımsız bir gerçekliğin olduğuna yönelik düşüncesini de geçersiz kılar.¹⁷

Kant'ın *Aşkınsal Estetik*'te zaman ve uzama ilişkin ortaya koyduğu tanımlamalar, dogmatik metafizik olarak gördüğü onyedinci yüzyıl felsefesinin çıkmazlarının üstesinden gelmeyi hedeflerken, bir yandan da kurmaya çalıştığı "doğru metafizik" için temel olma özelliğindedir. Aşkınsal mantık, analitik ve aşkınsal estetik ile Kant, doğa bilimlerinin kurucu öğeleri olarak *sentetik a priori* doğruların neliğini saptamaya çalışmıştır. Kant'ın çıkış noktası, deneyimin kendisinin gözleme dayalı bilimler için yeterli olmadığıdır. Bu yüzden de deneyim, doğa bilimleri için tek başına bir temel oluşturamayacaktır. Kant, bu türden bir temelin *Arı Usun Eleştirisi*'nde de ilkelerini ortaya koyduğu gibi ancak *a priori* bir yapı gerektiren bir metafizik ile olanaklı olduğunu düşünür. Dolayısıyla insan zihni, deneyimi düzenleyen *sentetik a priori* kuralların araştırmasıyla, yani Kant'ın öngördüğü gibi metafizik aracılığıyla deneyimin nesnelere belirleyebilir. Bu bağlamda zaman kavramının metafiziksel açılımını yaptığı *Aşkınsal Estetik*'te ilk olarak, zamanın deneyimden türetilen bir görgül kavram olmadığını vurgulayarak işe başlar.

¹⁶ Mach, E., *Science of Mechanics*. Open Court, 1907, Chicago, s. 413, 506

¹⁷ Mach, uzam ve zamanı insanın öznel tasarımları olarak ele alırken, bir yandan da bu tasarımların öznenin duysal donanımına ilişkin fiziksel sistemlerce belirlenmiş olduğunu özellikle vurgular. Mach'a göre, duyu dizileri düzenli sistemlerdir, uzam ve zaman ise fiziksel unsurlarla karşılıklı bağlılık içindedir. Duyumculuğunu da biçimlendiren bu zaman-uzam anlayışını daha da ileri götüren Mach, fiziksel uzamın reddedilmesi gerektiği, uzamın bir atomlar ve elementler dünyasında gerçek bile olamayacağını savunur.

Zaman ilişkilerini ilgilendiren belgitli ilkelerin ya da genel olarak zaman belitlerinin olanağı da bu *a priori* zorunluluk üzerine dayanır. Zamanın salt bir boyutu vardır: değişik zamanlar eşzamanlı değil ama ardışıktır (tıpkı değişik uzayların ardışık değil ama eşzamanlı olmaları gibi). Bu ilkeler deneyimden çıkarılamazlar, çünkü deneyim ne sağın evrensellik ne de belgitli pekinlik verir. Yalnızca şunu söyleyebiliriz: sıradan algı öyle olduğunu öğretir, ama öyle olmasının zorunlu olduğunu değil. Bu ilkeler genel olarak deneyimleri olanaklı kılan kurallar olarak geçerlidirler, ve bize onlara ilişkin olarak öğretirler, onun yoluyla değil.¹⁸

Kant'a göre, evrene dair tutarlı bir görüş ortaya koyabilmek ve tözün sürekliliği, neden-etki, etkileşim gibi kategoriler oluşturabilmek için biz görüngüleri zaman içerisinde sıralarız. Zaman'ın bizim dışımızda ve bizden bağımsız olmadığı kavrandığında, benzer nedenlerin uzam için de geçerli olduğu anlaşılır. Hem zamanı hem de uzamı duyulur dünyada tasarlarız ve bu yüzden geçerlilikleri de duyulur dünya ile sınırlanır. Tasarlanmış zamanın referans noktası, şimdidir; zaman, şimdiden geçmişe ve geleceğe doğru potansiyel olarak sonsuz bir şekilde yayılır. Kant'a göre, kendinde dünyanın bir başlangıcının olup olmadığı sorunu da böylece ortadan kalkmış olur.

Zaman genel olarak tüm görüngülerin biçimsel *a priori* koşuludur. Uzay, tüm dış sezginin [Anschauung] arı biçimi olarak, yalnızca dış görüngülerin *a priori* koşulu olarak sınırlıdır. Buna karşı, dış şeyleri nesne olarak alsınlar ya da almasınlar, tüm tasarımlar kendilerinde ansal belirlenimler olarak iç duruma ait oldukları için ve bu iç durum iç sezginin [Anschauung] biçimsel koşulu altında durduğu ve böylece zamana ait olduğu için, zaman genel olarak tüm görüngülerin bir *a priori* koşuludur; dahası, iç görüngülerin (ruhlarımızın) dolaysız koşulu ve tam bu yolla denli de dış görüngülerin dolaylı koşuludur. Tıpkı *a priori* tüm dış görüngüler uzaydadırlar ve uzay ilişkilerine göre *a priori* belirlidirler diyebildiğim gibi, iç duyunun ilkesinden çıkararak bütünüyle genel bir yolda diyebilirim ki genel olarak tüm görüngüler, e.d. duyuların tüm nesnelere zamandadırlar ve zorunlu olarak zaman ilişkileri içinde dururlar.¹⁹

Bu yüzden de Kant için zaman, kendinde dünyanın bir boyutu değil, ancak algının ya da görüngünün bir formudur ve dolayısıyla da zaman aslında *a priori*'dir. Şöyle devam eder:

Zaman öyleyse yalnızca bizim (insansal) sezgimizin [Anschauung] (ki nesnelere tarafından etkilendiğimiz sürece her zaman

¹⁸ *Agy.*, B47

¹⁹ *Agy.*, B51

duyusaldır) öznel bir koşuldur, ve kendinde, öznenin dışında, hiçbir şeydir.²⁰

Kant'ın burada sözünü ettiği "öznel" kişisel değil, kişilerarası anlamı taşımakla birlikte, aslında öznel kavramının bu türden bir kullanımı öncelikle nesnel ve doğa bilgisinin gerekliliğini garanti altına almaya hizmet etmektedir. Zamanın bu türden bir koşul olarak tanımlanması ise, öznelin açıklanmasına da temel sağlar.²¹ Diğer yandan öznel şimdiye geçmişe ve geleceğe doğru yayılan bir zaman tasarımıyla birlikte böyle bir ele alış, ben'in sürekliliği olan bilişsel bir varlık olarak tanımlanmaya da olanak verir. Dolayısıyla ben'in sürekli ve bilişsel bir varlık biçiminde tasarlanması ve zaman'ın kişiler için taşıdığı anlamıyla birlikte öznel bir koşul olarak tanımlanmasıyla ortaya çıkan ben ve zaman kuramları, Kitcher'ın da vurguladığı gibi, ahlaksal varlıklar olarak bizim sürekliliğimizi açıklamaya çalışan kuramların da tamamlayıcısı olarak karşımıza çıkmasına yol açar.²²

Kant, deneyim konusu olan tüm şeyler için zaman'ın zorunlu olarak 'nesnel' olduğunu belirtir:

...[zaman], görüngüler açısından, ve dolayısıyla o denli de deneyimde karşılaşılabildiğimiz tüm şeyler açısından, zorunlu olarak neseldir. Tüm şeyler zamandadırlar diyemeyiz, çünkü genel olarak şeylerin kavramında sezilmelerinin tüm kipleri soyutlanırken, sezgi [Anschauung] ise zamanın nesnel tasarımına ait olmasının asıl koşuludur. Şimdi, eğer koşul kavrama yüklenecek olursa ve tüm şeyler görüngüler (duyusal sezginin [Anschauung] nesneli) olarak zamandadırlar dersek, o zaman önermenin geçerli bir nesnel doğruluğu ve *a priori* evrenselliği vardır.²³

Zaman'ın bu çözümlemesi, aşkınsal gerçeklik ile görgül gerçeklik arasında zaman'a bir birleştirici unsur olma özelliği de yüklemektedir. Uzamdan farklı olarak zaman, tasarımlara dair iç yetimizin, iç duyumuzun formudur Kant'a göre. Bu, zaman'ın yine uzamdan farklı olarak dış deneyimle ilişkisinin kısmen dolaylı oluşunun nedenini de açıklamaktadır. Diğer yandan zaman'ın bu şekilde ele alınışı, onu şematizm kuramında önemli bir kavram haline getirir.

Kant, arı anlağın şematizmini, arı anlık kavramlarının kullanımının biricik olanağını sağlayan duyusal koşulu olarak tanımlar.²⁴ Şematizm kuramında, arı anlık kavramlarının, yani kategorilerin şemalaştırılması işleminin nasıl gerçekleştiğine ilişkin Kant'ın ortaya koyduğu açıklama, bir

²⁰ Agy., B52

²¹ Keller, *Kant and The Demands of Self-Consciousness*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 3

²² Kitcher, "Kant on Self-Identity", *The Philosophical Review*, XCI, No.1, 1982, s. 41-72

²³ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, B52

²⁴ Agy., B175

anlamda deneyimin nesnelere genel kavramlar altında toplanabilmesinin nasıl olanaklı olduğu sorusunun yanıtını da içerir. Aslında işlemin sorunsallığı, görü verilerinin ve kategorilerin çokluğu nedeniyle, hangi görünümün hangi kategoriye uygulanacağını belirsizliğinden kaynaklanmaktadır. Kant'a göre bunun çözümü ise, belli kategorileri yine belli görümlere bağlayan şeyin ne olduğunun saptanmasına bağlıdır. Kant bu bağlayıcı unsurun ne olabileceğini bulmaya çalışırken "imgeleme" kavramına başvurur. Kant'ın öne sürdüğü şematizm kuramı uyarınca, imgeleme, anlık ile duyarlık [sensitivity / Sinnlichkeit] arasında bir aracı güç olarak işler. Bu durumda imgelemenin taşıyıcısı olarak şemalar, kategorilerin görümlere uygulanmasını olanaklı kılan genel bir işlemi temsil etmiş olur. Böylelikle şemalar, bir bakıma kavramın ve görümler çokluğunun biraraya getirilmesini sağlarken, genel olanı imlemeleri dolayısıyla da kavramlarla yapısal bir benzerlik gösterirler. Diğer yandan imge, tikel olmasıyla görümler çokluğuna yapısal olarak benzerlik gösterir. Bu yolla oluşturulan kategorilerin aşkınsal şemaları, hangi kategorinin hangi görümlere uygulanabileceğinin yanıtını verirken, aynı zamanda bu işlemin koşullarını da belirler. Kant'a göre uygulamaya ilişkin belirlenen bu koşullar zamansaldır, çünkü her görümlü zamanda bir konuma sahiptir ve bu da tüm görümlerin ortak tek özelliğidir. Dolayısıyla zaman, görgül tüm tasarımlarda, biçimsel bir koşul olarak belirir. Bu noktada, Kant'ın şematizm kuramında ortaya konan zaman anlayışı, zaman-dışı bir gerçeklik hakkında anlamlı bir biçimde konuşabilmenin ya da düşünebilmenin²⁵ olanaksızlığını da ispatlar niteliktedir. Buradan çıkabilecek sonuç, anlığın arı kavramlarının ya da kategorilerin, nesnelere genel olandaki temsilcileri olarak ancak zaman ile bağlantılı olduklarında düşünmeye yol açabilecek oldukları ve deneyimin de ancak bu koşulu içermesiyle olanaklı olabileceğidir.

III) Birleşik Ben ve Ben'in Birleştircisi Olarak Zaman

Kant'ın eleştirel felsefesinde zaman ve uzamın, deneyimi olanaklı kılan *a priori* koşullar olduğu, bu bağlamda nesnelere düşünülebilmesinin ise kategorilerin aracılığını gerektirdiğine değinmiştik. Kant'a göre bu bir yandan da kategorilerin kullanımlarının nesnel geçerlilik taşıdıkları anlamına gelmektedir. Kant'ın aşkınsal çıkarımı dolayısıyla varılan bu sonuç, nesnelere gösterilebilir olması için anlığın kategorileri altına alınmasının, kategorilerin kullanımının nesnelliğini açıklamaya yeterli olduğu görüşüne dayanır. Bu türden bir yaklaşım, Kant'ın zaman kuramının neden bir yandan da bir birleşik ben kuramı olarak ele alınabileceğinin ipuçlarını vermektedir.

Kant, deneyimin olanaklılığını sağlayan kategorilerin *a priori* kavramlar olarak nesnel geçerliliğinden söz ederken, insan anlığının kategorileri gerektirdiğine değinir; çünkü anlık için kurallar olarak tanımlanan kategoriler,²⁶ insanın algıladıklarının kavranışını yönlendiren ve adeta bu kavrayışın nasıl olacağını belirleyen ilkeler gibi çalışır. Dolayısıyla kategoriler, bir yandan deneyimin zorunlu koşulları olduğu gibi, diğer yandan da birleşik bilincin zorunlu koşulları olarak karşımıza çıkarlar. Bu

²⁵ Bennet, *Kant's Analytic*, Cambridge University Press, Cambridge, 1966, s. 47

²⁶ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, B146

noktada Kant'ın zaman kuramının neden aynı zamanda birleşik ben kuramı olarak da anlaşılması gerektiği açıklık kazanmaktadır.

Aşkınsal çıkarımlar kavramları nesnelere olan *a priori* ilişkisi bağlamında (tamamen deneyimden bağımsız olarak) açıklamaya çalışırken, aşkınsal çıkarımın tam karşıtı olarak belirtilen deneyimsel çıkarımlarda ise, bu açıklama işlemi, kavramların deneyim aracılığıyla ve deneyim üzerine düşünümüyle gerçekleşir. Aşkınsal çıkarımların ilkelerinden söz ettiği bölümde Kant, açıklanmaları için başvurulan yollar açısından bütünüyle farklı olsalar da nesnelere *a priori* bağıntıları bakımında birbiriyle bağdaşır olduğunu belirttiği duyarlılığın biçimleri olarak zaman ve uzam kavramları ile anlağın kavramları olarak kategorilerin özelliklerinden bahseder.²⁷ Kant, bu kavramların görgül çıkarımlarını vermeye çalışmanın olanaksız olduğunu vurgular. Bu bir yandan da duyu nesnelere, anlakta *a priori* olarak bulunan duyarlılığın biçimsel koşullarına uygun olması gerektiği anlamına da gelmektedir; eğer böyle bir uygunluk olmasaydı, duyu nesnelere olarak o nesnelere bilgisine sahip olabilmemiz de olanaksız olacaktı. Dolayısıyla duyu nesnelere duyarlılığın biçimsel koşullarına olduğu gibi, anlık için gereken düşüncenin sentetik birliğini sağlayacak koşullara da uygun olmalıdır.

Kant'ın aşkınsal çıkarıma ilişkin açıklamalarında belirttiği durum, görgül dünyada birleşik ve sürekli bir ben'in varlığı düşüncesini gerektirir.²⁸ Bu birleşik ve sürekli olan ben, zamanın arı biçimine ve şema ile düzenlenmiş kategorilere bağlıdır. Anlağın deşışkileri olarak tüm tasarımlar iç duyuya ait olması gerektiğinden, bunun ise, bütün bilginin iç duyunun biçimsel koşulu olarak zamana bağlı olduğunu göstermesinden dolayı, Kant'a göre ben'i birleşik ve sürekli kılan, tasarımların taşıyıcısı olarak ben'in zaman ile olan ilişkisidir. Her tasarımı ayrı algılarla oluşturan anlık, bunu, algıları aynı zaman dizisinde ayrı algılar olduğunu bilinciyle yapar; Kant, ben'in iç duyumdaki bu ayrı belirlenimlerinin, ben'e dair deşışen bilinçliliğimiz ile de uyumlu olduğunu belirtir. Ancak Kant'a göre burada dikkat edilmesi gereken nokta, algı çokluğunun düşünülmesini olanaklı kılan, algılayan ve düşünen bilincinin aynı oluşudur; aksi takdirde çoklu algıdan söz etmek de saçma olacaktır.

Kant'ın bilgi kuramına göre, tüm görgül bilincin deneyimi önceleyen aşkınsal bilinç ile, yani kendi kendimin bilinci ile zorunlu bir ilişkisi vardır. Bu yüzden de bilgide tüm bilincin tek bir bilince ait olması mutlak anlamda zorunludur ve bu sentetik birlik *a priori* olarak bilinir. Çoklu bilincin bu sentetik birliği, bir yandan da deneyimin bir koşulu olma özelliğindedir. Çünkü Kant'a göre, insan anlağındaki tüm tasarımların görgül bir bilinçle ilişkide olması zorunludur, bu türden zorunlu bir ilişkinin olmadığını ya da tasarımların bilincinde olmanın olanaksız olduğunu ileri sürmek, tasarımların olmadığını söylemek ile aynı anlama gelmektedir.²⁹ Çoklu bilincin sentetik birliğinin *a priori* olarak bilinebilir olması, Kant'ın da

²⁷ Agy., A86-89

²⁸ Walsh, *Kant's Critique of Metaphysics*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1975, s. 65

²⁹ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, A117

belirttiđi gibi, "dođrudan dođruya arı dűőünceyi ilgilendiren *sentetik a priori* önermeler için zemini verir, tıpkı uzam ve zamanın salt sezginin [Anschauung] biçimini ilgilendiren önermeler için vermeleri gibi."³⁰

Sonuç olarak, Kant'ın felsefesinde *a priori* bir koşul olan zaman, bir yandan görümlerinin edimselliğini olanaklı kılmakta ve böylece de deneyimin zorunlu koşulu olmakta, bir yandan da çoklu bilincin sentetik bir birliğinin varsayılmasıyla deneyimin nesnelere düşünülebilmesinin zemini olarak karşımıza çıkmaktadır. Zorunlu bir tasarım olarak zamansallık, çoklu bilincin birliğinin varsayılmasıyla oluşturulan birleşik ben tasarımında da benzer bir işlev sergilemektedir. Kant'ın zaman kuramında öngörülen türde bir zamansallık olmaksızın bir ben düşüncesinden söz etmek de olanaksız hale gelmektedir. Dolayısıyla deneyimlerimiz ve deneyimlerimizde içerilen tüm nesnelere baştan sona zamansallık ile doludur; deneyimlere ilişkin önermelerin herhangi bir gerçeklik ve doğruluk iddiasında bulunabilmesi de ancak zamansallık özelliğine sahip olup olmamalarıyla yakından ilişkilidir. Kant'ın zaman kuramı ve öngördüğü noktalar dikkate alındığında řu sonuca varmak olanaklıdır; zaman-dışı bir gerçeklik hakkında anlamlı bir biçimde konuşmak ya da düşünmek mümkün değildir, aksini iddia etmek ise, geleneksel metafizikçilerin yaptığı hataları yinelemekten başkaca bir işe yaramayacaktır.

³⁰ *Agy.*, A117

KAYNAKÇA

- FRIEDMAN, Lawrence (1954) "Kant's Theory of Time", *The Review of Metaphysics* 7 (3): 379-388
- BENNETT, Jonathan (1966) *Kant's Analytic*, Cambridge: Cambridge University Press
- GUYER, Paul (2007) *Kant*, New York: Routledge Press
- KANT, Immanuel (1995) *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena*, çev. İ. Kuçuradi, Y. Örnek, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları
- KANT, Immanuel (1993) *Arı Usun Eleştirisi*, çev. A. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi
- KELLER, Pierre (2004) *Kant and The Demands of Self-Consciousness*, Cambridge: Cambridge University Press
- KITCHER, Patricia (1982) "Kant on Self-Identity", *The Philosophical Review*, XCI, No. 1: 41-72
- MACH, Ernst. (1907) *Science of Mechanics*, Chicago: Open Court
- MELNICK, Arthur (1989) *Space, Time and Thought in Kant*, Netherlands: Kluwer Academic Publishers
- PUTNAM, Hilary (1987) *The Many Faces of Realism*, La Salle, IL.: Open Court
- SCHACHT, Richard (1984) *Classical Modern Philosophers*, Londra: Routledge & Kegan Paul
- WALSH, W.H. (1975) *Kant's Critique of Metaphysics*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

